

Γεωπολιτική τῆς ἑλληνικῆς Ἀντίστασης:
Ἡ περίπτωση τῆς Βόρειας Πίνδου*

Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ πού κυριαρχεῖ σήμερα στὴν Ἑλλάδα εἶναι αὐτὴ μιᾶς ἐνωτικῆς Ἀντίστασης, ὅπου ὅλοι ἦταν «ἐνωμένοι γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὴν ἐλευθερία». Πρόκειται γιὰ ἓναν μῦθο —«χρήσιμο» ἴσως, στὸ βαθμὸ πού ἐπιτρέπει τὴ συμβίωση, μὲ ἓνα συχνά τραυματικό παρελθόν— ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ, ὅμως, νὰ ἐξηγήσει οὔτε τὸ κοινωνικό περιεχόμενο τῆς Ἀντίστασης οὔτε τὸν ἐμφύλιο πόλεμο πού ἀκολούθησε τὴ γερμανικὴ κατοχὴ.

Θά ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἐστιάσουμε τὴν προσοχὴ μας ὄχι μόνον στοὺς παράγοντες πού ἐνοποίησαν τοὺς Ἕλληνες κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἀντίστασης ἀλλὰ καὶ σέ ἐκείνους πού τοὺς διαίρεσαν. Γιὰ τὴ διαυγέστερη θεώρησι, τοῦ ζητήματος αὐτοῦ, υἱοθέτησα μιὰ διεπιστημονικὴ προσέγγισι, συνδυάζοντας τίς μεθόδους τῆς προφορικῆς καὶ τῆς γραπτῆς ἱστορίας, τῆς ἀνθρωπολογίας καὶ τῆς μικροῖστορίας, τίς ὁποῖες ἐφάρμοσα σέ μιὰ συγκεκριμένη περιοχὴ, τὴ Βόρεια Πίνδο. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ εἶναι ἰδιαίτερα πλούσια ἀπὸ ἱστορικὴ καὶ πολιτισμικὴ σκοπιά, καθὼς ὑπῆρξε ἓνα ἀπὸ τὰ πῖο σημαντικὰ θέατρα τῶν γεγονότων, τόσο κατὰ τὴν Ἀντίστασι ὅσο καὶ κατὰ τὸν Ἐμφύλιο. Ἡ ἰδιόμορφη ἱστορία της ἐξέβαλε στὴ δημιουργία ἐνός τελειῶς ἰδιαίτερου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ, στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποῖου διαδραμάτισαν ἓναν καθοριστικὸ ρόλο ἡ λαϊκὴ παρανομία, ἡ τοπικὴ αὐτονομία καὶ μιὰ στάσι, δυσπιστίας ἐναντι τῶν κεντρικῶν ἀρχῶν.¹

* Οἱ σκέψεις πού ἀκολουθοῦν παρουσιάστηκαν γιὰ πρώτη φορά στὸ συνέδριο. «La résistance et les européens du Sud». Aix en Provence, 1997

1. Μέσα ἀπὸ ἓναν ἐντελῶς ανεξάρτητο δρόμο —καὶ κάτι τέτοιο δὲν εἶναι ἴσως τυχαῖο— ἐπέλεξα μιὰ προσέγγισι, συγγενὴ μὲ αὐτὴν πού πρότεινε στὸ συνέδριο τῆς

κή επιρροή. Όπως συνέβη και σε εθνικό επίπεδο, τό ΚΚΕ, ως «ραχοκοκαλιά» τής Άντίστασης, από περιθωριακή ομάδα πού ήταν μέχρι τότε θά αναδειχθεί σε κυρίαρχη δύναμη.⁴ Τό χωριό Ζιάκας, κέντρο τής έρευνας πεδίου, υπήρξε ένα από τά πολυάριθμα χωριά πού αποκλήθηκαν «Μικρή Μόσχα» στή διάρκεια τής Άντίστασης. Αυτό σημαίνει ότι οι πρακτικές και οι αξίες του ΕΑΜ, όπως εκδηλώθηκαν σε τοπικό επίπεδο, θά προκαλέσουν κάποιες αντιστάσεις οι όποιες, ακόμη κι αν δέν δημοσιοποιήθηκαν στή διάρκεια τής Άντίστασης, θά δημιουργήσουν σε τοπική κλίμακα τίς βάσεις για τόν αδελφοκτόνο πόλεμο πού θά επακολουθήσει. Η διερεύνηση τών *habitus* πού επισημάναμε θά μās επιτρέψει νά κατανοήσουμε καλύτερα τόσο τήν εμπλοκή στήν Άντίσταση όσο και τίς τοπικές ρίζες του Έμφυλιού.

Τά παλιά *habitus*

Τό κλέφτικο *habitus* εγγράφεται σε μιά βαλκανική παράδοση ανυποταγής στις εξουσιαστικές αρχές τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η ιστορία αυτών τών ανυπότακτων ορεσίβιων σημαδεύεται από μιά θεμελιώδη άμφισημία, στό πλαίσιο τής όποιας ή προσφυγή στή βία τής εξέγερσης και τό προσωρινό πέραςμα στήν ύπηρεσία τής τοπικής ή κεντρικής εξουσίας συνιστούσαν δύο επιλογές πού καλύπτονται από τήν ίδια νομιμότητα. Αυτό ισχύει για τούς ενόπλους τής όθωμανικής περιόδου, στή διάρκεια τής όποιας οι κλέφτες, οι εξέγερμένοι πού έπαιξαν έναν ρόλο-κλειδί στον εθνικό αγώνα του 1821, και οι άρματολοί, παραστρατιωτικοί σχηματισμοί επιφορτισμένοι με τήν καταδίωξη τών ληστών, συγχωνεύονται στήν ίδια κατηγορία. Τό ίδιο ισχύει για τούς ληστές του 19ου αιώνα και τών αρχών του 20ου, πού ήταν πάντα έτοιμοι νά επανέλθουν στή νομιμότητα καταγγέλλοντας τούς παλιούς συντρόφους τους ή κατατασσόμενοι στον στρατό ή τή χωροφυλακή. Αυτοί οι ένοπλοι συγκροτούν ένα ενδιάμεσο στρώμα ανάμεσα στους ύποταγμένους πληθυσμούς και τή θεσμοποιημένη εξουσία. Η δύνα-

4. Ο αριθμός τών μελών του ΚΚ αυξάνεται από 15.000 τό 1943 σε 450.000 τό 1945. Βλ. Μ. Esche, *Die Kommunistische Partei Griechenlands, 1941-1949*, Μόναχο-Βιέννη, Oldenburg Verlag, 1982, σ. 87.

μή τους δέν εδράζεται οὔτε στήν κοινωνική οὔτε στή νομική τους θέση, ἀλλά στήν κυριαρχική τους ἰκανότητα. Αὐτή ἡ ἰκανότητα βασιζόταν κυρίως στή δύναμη τῶν ὄπλων, στους δεσμούς πατρωνείας μέ τά κέντρα ἐξουσίας καί σέ μιά λαϊκή ἀποδοχή, ἀπόρροια ενός μείγματος φόβου καί θαυμασμοῦ. Οἱ ἀξίες καί οἱ συμπεριφορές πού συνθέτουν τό κλέφτικο *habitus* εἶναι ἐν μέρει αὐτές τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας ὅπου ἀνήκουν καί κυρίως τῶν διακινούμενων κτηνοτροφικῶν κοινοτήτων. Πρόκειται γιά ἕνα πρότυπο ἥρωικῆς συμπεριφορᾶς, ὅπου ἡ ἀτομική γενναιότητα, ἡ ἐκδίκηση, ἡ προσκόλλησι, στά ὄπλα, ἡ ἐπιθετικότητα καί ἡ ἀνδροπρέπεια, ἡ ζωοκλοπή, ὡς πρακτική κοινωνικοῦ γοήτρου, ἡ ἀνυποταξία καί ἡ ἄρνησι τῶν κεντρικῶν ἀρχῶν καταλαμβάνουν μιά δεσπόζουσα θέση, ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἐπιδεικτική γενναιοδωρία, οἱ πρωτογενεῖς ἀλληλεγγυότητες (οἰκογένεια, τοπικότητα), ἡ ἀμοιβαιότητα καί ἡ μπέσα (ἡ τήρησι τοῦ λόγου).⁵

Θά περίμενε λοιπόν κανεῖς ὅτι ἡ Ἀντίστασι θά ἐντασσόταν σέ αὐτή τήν παμπάλαια παράδοσι ἀνυποταγῆς. Πράγματι, σέ ὀρισμένες περιοχές ἡ Ἀντίστασι στρατολόγησε πρώην παράνομους πού ξανάρχισαν τή ληστεία τους πρώτους μῆνες τῆς Κατοχῆς. Ἀπό τήν ἐρευνα πεδίου συναγεται, ὡστόσο, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς Ἀντίστασης στήν περιοχή τῶν Γρεβενῶν διαψεύδει τή θέση τῆς ἄμεσης συνέχειας. Ἐάν ὑπάρχει συνέχεια, πρέπει νά τήν ἀναζητήσουμε περισσότερο στήν ἐξιδανικευμένη δημόσια εἰκόνα τῶν κλεφτῶν ὡς ἐθνικῶν ἥρώων, πού μεταδίδεται ἀπό τό σχολεῖο ὡς θεμελιωτικός μῦθος τοῦ κράτους-ἔθνους. Οἱ πραγματικοί φορεῖς τοῦ κλέφτικου *habitus* θά συνταχθοῦν μᾶλλον μέ τους ἀντιπάλους τοῦ ΕΑΜ ἤδη, κατά τήν Ἀντίστασι, ἀλλά κυρίως στόν Ἐμφύλιο. Οἱ τοπικοί ἡγέτες τῆς Ἀντίστασης δέν εἶναι παλιοί ληστεῖς ἀλλά δάσκαλοι, μεσαιῶι ἀγρότες, κατώτερα στελέχη τοῦ Κομμουνιστικοῦ καί τοῦ Ἀγροτικοῦ Κόμματος, ὑπάλληλοι. Ἡ θεαματική ἐπανεμφάνισι τῆς ληστείας κατά τήν πρώτη περίοδο τῆς Κατοχῆς θά προκαλέσει τήν ἐκδίκητικὴ δράσι, τῶν πρώτων ἀνταρτῶν καί τήν αὐτοάμυνα τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων. Ἡ ζωοκλοπή, τρέχουσα καί ρυθμιστικὴ ἄλλοτε πρακτικὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, θά ἐξαφανιστεῖ ὀριστικά στήν περιοχή.

5. Γιά μιά πιο ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυσι, τῶν συμπεριφορῶν καί τῶν ἀξιῶν τῶν κλεφτῶν, βλ. Riki van Boeschoten. *From armatolic to People's Rule. Investigation into the collective memory of rural Greece, 1750-1949*. Ἀμστερνταμ, Hakkert, 1991.

Γιά νά κατανοήσουμε αὐτή τή φαινομενική ἀντίφαση πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη πολλούς παράγοντες. Κατ' ἀρχάς, ἡ παράδοση τῆς λαϊκῆς παρανομίας δέν ἔχει νά κάνει μόνο μέ τούς παράνομους ἐνόπλους· ἔχει νά κάνει ἐπίσης μέ τίς καθημερινές πρακτικές τῶν «φρόνιμων» ἀγροτικῶν κοινοτήτων. Ἡ λαϊκή νομιμοποίηση τῶν ἔνοπλων ἀνυπότακτων ὀφειλόταν μεταξύ ἄλλων στό γεγονός ὅτι δέν ὑπῆρχε ἄλλη νομιμότητα. Παρ' ὅτι οἱ θεμελιωτές τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἐμπνεύστηκαν εὐρέως ἀπό τίς ιδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη, θεμελιωμένη στήν ὑπαρξη ἴσων δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων γιά ὅλους, δέν εἶχε ἐσωτερικευθεῖ ἀπό τίς λαϊκές μάζες, ἰδιαίτερα σέ αὐτή τήν περιφερειακή περιοχή πού ἐντάχθηκε στό ἑλληνικό κράτος μόλις τό 1913. Ἔτσι, οἱ ἄνομες πρακτικές καί οἱ πολυάριθμες μορφές καθημερινῆς ἀντίστασης στίς δυνάμεις τῆς συγκεντροποίησης (ὀθωμανικό ἢ ἑλληνικό κράτος) εἶχαν γίνει δευτέρη φύση τῶν ὀρεινῶν πληθυσμῶν. Οἱ ρίζες τοῦ πνεύματος τῆς ἀντίστασης πού ἐκδηλώθηκε ἀπό τήν ἀρχή τῆς Κατοχῆς πρέπει νά ἀναζητηθοῦν περισσότερο στίς συλλογικές πρακτικές παρά στήν ἀτομική συμπεριφορά τῶν παρανόμων, ἥρωική ἀσφαλῶς ἀλλά καί ἀμφίσημη.

Κατά δεύτερο λόγο, πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη τό *habitus* τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων. Αὐτό περιλάμβανε ἀξίες καί πρακτικές μή συγκρουσιακές, πού δέν συνάδουν πάντα μέ τά ἥρωικά πρότυπα τοῦ κλέφτικου *habitus*. Στόν Ζιάκα, οἱ ρυθμιστικές αὐτές ἀρχές, ὅπως ἡ ἀμοιβαίότητα, ἡ συνεργασία, ἡ συνοχή, ἡ ἐλαστικότητα, ἡ ἐπανασυμφιλίωση καί ὁ πραγματισμός ἦταν ἰδιαίτερα ἀναπτυγμένες. Πρόκειται γιά ἕναν ἀπό τούς παράγοντες πού ἐξηγοῦν τή μαζική καί ὀλοκληρωτική στράτευση στήν Ἀντίσταση, καθώς καί τήν ἀνετη ἐσωτερικευση τοῦ νέου *habitus* τοῦ ΕΑΜ. Αὐτό δέν συνέβη σ' ὅλα τά γειτονικά χωριά: τά παραδοσιακά δίκτυα συνεργασίας συνέχισαν νά παίζουν τό ρόλο τους πέρα ἀπό τίς πολιτικές διασυνδέσεις, ἀκόμη καί τίς στιγμές τῆς ἔνοπλης βίας ἀνάμεσα στίς ἀντιτιθέμενες φάτριες.

Τρίτο στοιχεῖο —πού εἶναι καί τό πιο σημαντικό—, οἱ ἀνατροπές πού ἀκολούθησαν τήν ἐνσωμάτωση τῆς περιοχῆς στό κράτος-ἔθνος μετασχημάτισαν ἐν μέρει τίς πολιτικές καί κοινωνικές δομές τῆς τοπικῆς κοινωνίας καί τροποποίησαν τίς σχέσεις τῶν παρανόμων (καί τά δίκτυα τοπικῆς ὑποστήριξής τους) μέ τήν κεντρική ἐξουσία καί τήν ομάδα πού ἀνήκαν. Μέ τή σειρά του, αὐτός ὁ μετασχηματισμός προκάλεσε ἕνα σχίσμα στό κλέφτικο

habitus, έναιο άλλοτε πρότυπο αναφοράς. Πράγματι, πρόκειται για δύο αντιτιθέμενες στρατηγικές για την αντιμετώπιση των ίδιων απειλών που υπέσκαπταν τά θεμέλια της παραδοσιακής κοινωνίας. Η πρώτη στρατηγική ήταν έστιασμένη στο άτομικό ή οικογενειακό συμφέρον, τις συγκρουσιακές αξίες, την έντατικοποίηση των ενδοκοινοτικών συγκρούσεων και την ανάπτυξη των δεσμών πατρωνείας με τά εθνικά κέντρα εξουσίας. Η δεύτερη, αντίθετα, ήταν έστιασμένη στο συλλογικό συμφέρον, τις μη συγκρουσιακές αξίες, τή συνοχή και τήν πολιτική κινητοποίηση μέσα από νέα κόμματα μαζών. Η πιο θεαματική αλλαγή συντελέστηκε πάλι στον Ζιάκα. Στίς αρχές του αιώνα, τρεις ξακουστοί ληστές κατάγονταν από τόν Ζιάκα. Στή δεκαετία του '30, οί κάτοικοι συμμετείχαν μαζικά στίς αγροτικές κινητοποιήσεις πού όργάνωσε τό Άγροτικό Κόμμα. Είναι πρόδηλο ότι οί ρίζες τής αντίστασης πρέπει νά αναζητηθούν στή δεύτερη και όχι στήν πρώτη στρατηγική.⁶

Τά νέα habitus

Τό πνεύμα τής αντίστασης εκδηλώνεται από τήν αρχή, πολύ πρίν γίνει αισθητή ή παρουσία του ΕΑΜ ως μαζικής όργάνωσης. Ο έλληνοϊταλικός πόλεμος, σφραγισμένος από τή νίκη των έλληνικών ένοπλων δυνάμεων, αντιπροσωπεύει μιά μοναδική στιγμή θετικής ταύτισης με τό κράτος-έθνος, τό όποιο αποκτά, για τούς όρεσίβιους τής Πίνδου, μιά νέα νομομοποίηση. Η νομομοποίηση των κρατικών δομών θά ύποθηκευτεί σύντομα από τήν κατάρρευση του κρατικού μηχανισμού, τήν έγκαθίδρυση μιάς φιλογερμανικής κυβέρνησης και τή φυγή άλλων πολιτικών ήγετων στή Μέση Άνατολή. Στο κενό πού δημιουργείται με τόν τρόπο αυτό, αναδύεται μιά νέα νομιμότητα πού τελικά κατισχύει: αυτή των πρώτων ανταρτών. Η νομιμότητα αυτή θεμελιώνεται αρχικά στον παραλληλισμό ανάμεσα στίς πρώτες πράξεις αντίστασης των ανταρτών και των χωρικών: παραδειγματική τιμωρία (περιλαμβανομένης και τής εκτέλεσης) των συνεργατών και

6. M. Mazower, *Inside Hitler's Greece. The experience of Occupation. 1941-1944*, Λονδίνο, Yale University Press, 1993, σ. 312.

τῶν ληστῶν, ἄρνηση τῶν κατασχέσεων καί συλλογή ὄπλων. Ἡ ἐξάλειψη τῆς ζωοκλοπῆς, ἡ ἀναδιανομή τῶν ἀγαθῶν πού ἔχουν κατασχεθεῖ καί, τελικά, ἡ ὀριστική ἀποχώρηση τῶν κατακτητῶν ἀπό τήν Ἑλλάδα θά ἀυξήσουν θεαματικά τό κύρος τῶν ἀντάρτικων ὀργανώσεων καί θά διευκολύνουν τήν ἐνσωμάτωση ἐνός νέου *habitus* στίς κοινωνικές σχέσεις.

Ἡ δράση τῶν ἀνταρτῶν δέν περιορίζεται μόνο σ' αὐτό. Οἱ πρῶτες ἔνοπλες ἀντιστασιακές ὁμάδες θά ἐγκαταστήσουν σέ κάθε χωριό μιά ἀντιεξουσία, πρὶν ἀκόμη ἀπό τήν ἀποχώρηση τῶν Ἰταλῶν, μέ τήν ἐκλογή λαϊκῶν ἐπιτροπῶν ἀντίστασης καί αὐτοδιοίκησης. Ἐπιπλέον, οἱ ἀντάρτες θά ἐνεργήσουν ὡς πολέμιοι τοῦ ἄδικου, ἀσκώντας μιά πρώτη μορφή «λαϊκῆς δικαιοσύνης» καί ἀναλαμβάνοντας οἱ ἴδιοι τό ρόλο τοῦ δικαιοδότη. Συχνά οἱ τοπικοί παράγοντες (δήμαρχος, παπάς, γιατρός, δάσκαλος) θεωροῦνται αργιόφι ἐνοχοί καί πρέπει νά τιμωρηθοῦν ἢ νά ἀντικατασταθοῦν. Ἄν καί οἱ κοινωνικές δομές στήν περιοχή αὐτή εἶναι πολύ πιο ἐξισωτικές ἀπό αὐτές στή Νότια Ἑλλάδα,⁷ ὀρισμένα χωριά ἦταν σηματοδεδεμένα ἀπό ἔντονες κοινωνικές ἀντιθέσεις —κυρίως ἐκεῖ ὅπου ἡ παρέμβαση τῶν ἀνταρτῶν στίς κοινοτικές ὑποθέσεις ὁδήγησε στή ἀνατροπή τῶν κοινωνικῶν ἱεραρχιῶν. Πράγματι, ἡ παρέμβαση αὐτή μοιάζει πολύ μέ τίς παραδοσιακές τελετουργίες ἀντιστροφῆς (*inversion*):⁸ καθαίρεση καί ταπείνωση τῶν ἰσχυρῶν, ἀξιοδότηση τῶν ἀδυνάτων καί ἐξαγνισμό τῆς κοινότητας μέ τήν ἐξόντωση ἐνός ἀποδιοπομπαίου τράγου. Μέ τή διαφορά ὅτι οἱ τελετουργίες τῆς ἀντιστροφῆς στοχεύουν, σέ τελική ἀνάλυση, στή διασφάλιση τῆς συνέχειας τῆς καθεστηκυίας τάξης, ἐνῶ οἱ ἀντάρτες εἶχαν τήν ὑπόρρητη διάθεση νά τήν ἀνατρέψουν. Μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ μονοσήμαντη νομιμοποίηση πού κάλυψε τίς πρῶτες ἀντιστασιακές ἐνέργειες θά διαφοροποιηθεῖ κατά τή διάρκεια τοῦ 1943. Ἡ δράση τῶν ἀνταρτῶν θά παραμείνει νομιμοποιημένη στά χωριά ὅπου ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς «νέας τάξης τοῦ ἀντάρτικου» συντελεῖται χωρίς συγκρούσεις, καθώς ἐπίσης καί γιά ἐκείνους πού αἰσθάνονταν θύματα

7. Ἡ κύρια αἰτία αὐτῆς τῆς διαφοροποίησης ἔχει νά κάνει μέ τήν ἀγροτική μεταρρύθμιση τῶν ἐτῶν 1920-1930 —τήν πλέον σημαντική τῆς νότιας Βαλκανικῆς— ἡ ὁποία μετέτρεψε τοὺς ἀγρότες σέ μικροϊδιοκτῆτες. Βλ. G. Mavrogordatos, *Stilborn Republic. Social coalition and party strategies in Greece, 1922-1936*, Λός Ἄντζελες-Λονδίνο, University of California Press, 1983.

8. Γιά τή σημασία τῆς ἔννοιας τῆς ἀνατροπῆς στή συνάφεια αὐτή, βλ. ἐπίσης H.R. Kedward, «La résistance, l'histoire et l'anthropologie», ὁ.π.

μῆς ἀδικίας, ἡ ὁποία ἀποκαταστάθηκε ἀπὸ τοὺς νέους δικαιοδότες. Ὅμως, ἡ δράση αὐτὴ θά ἐντείνει τὶς προϋπάρχουσες κοινωνικὲς ἀντιθέσεις.

Τὸ *habitus* τοῦ ΕΑΜ δὲν εἶναι, ὅμως, αὐτὸ ἢ δὲν εἶναι μόνον αὐτό. Στὴ συνέχεια διαμορφώνεται ἕνα ἄλλο *habitus*, θεμελιωμένο ὄχι πιά στὴ δύναμη τῶν ὄπλων ἀλλὰ στὶς ἀρχές τῆς ἐναλλακτικῆς λαϊκῆς ἐξουσίας, πού θεσμοθετεῖται μέσα ἀπὸ τὸ ΕΑΜ: ἐλευθέρη, ἐκλογὴ καὶ ἀνακλητότητα τῶν ἐκπροσώπων, κυριαρχία τῆς συνέλευσης τῶν χωρικῶν, ἐπίλυση τῶν συγκρούσεων μὲ τὴ συμφιλίωση, τοπικὴ ἀὐτονομία, ἰσότητα τῶν φύλων, ἀπόρριψη τῶν «παράσιτων» (ἡ κατηγορία αὐτὴ εἶναι εὐρύτατη, περιλαμβάνει τοὺς ἀπλοὺς ζωοκλέφτες, τοὺς ἐκμεταλλευτὲς τῆς ἐργασίας τῶν ἄλλων, τοὺς δικηγόρους, τοὺς πολιτικούς καὶ τὸν βασιλιά). Τὸ *habitus* τοῦ ΕΑΜ περιλαμβάνει τὶς ἀξίες καὶ τὶς συμπεριφορὲς ἐκείνων πού βρίσκονται στοὺς ἀντίποδες τοῦ κλέφτικου *habitus*: τὶς συλλογικὲς ἀξίες ἀντὶ τῶν ἡρωικῶν ἀτομικῶν ἀξιών, τὴ χρῆση τῆς δύναμης τῆς πειθοῦς καὶ τὴ βελτίωση τῶν ἀτόμων ἀντὶ τῆς ἀτομικῆς ἀνδρείας, τῆς ἐκδίκησης καὶ τῆς παραδειγματικῆς τιμωρίας. Ὑπερβαίνει ἐπίσης τὸ πλαίσιο τῶν παραδοσιακῶν προτύπων ἀναφορᾶς, ὅπως μὲ τὸν νέο ρόλο πού ἀποδίδεται στοὺς νέους καὶ τὶς γυναῖκες.

Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ μπορούμε νὰ δοῦμε τὸ *habitus* τοῦ ΕΑΜ ὡς μιὰ πρώτη ἐκδήλωση ἑνὸς πνεύματος τοῦ πολίτη (*esprit civique*) στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία. Γιά τοὺς στρατευμένους στό ΕΑΜ κάτοικους τῶν χωριῶν, ἡ ιδιότητα τοῦ πολίτη ἐκφραζόταν σέ μιὰ σειρά ἀπὸ διεκδικήσεις πού θά μπορούσαν νὰ ἱκανοποιηθοῦν μόνον στό κρατικὸ ἐπίπεδο (ἐκπαίδευση, ἐργασία γιά ὅλους, κοινωνικὴ δικαιοσύνη) καὶ μέσα ἀπὸ τὸ ἀξίωμα «ὁ λαὸς γιά τὸ κράτος καὶ τὸ κράτος γιά τὸν λαό». Ὡστόσο, πρόκειται γιά μιὰ ἔννοια τοῦ πολίτη πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη στὶς δυτικὲς κοινωνίες,⁹ ἀρ-

9. Μιὰ «νέα τάξη, τοῦ ἀνάρτικου» ἐργαθιδρύθηκε ἐπίσης σέ ὀρισμένες περιοχές τῆς Γαλλίας (H.R. Kedward, *In search of the maquis. Rural resistance in Southern France, 1942-1944*, Ὁξφόρδη, Clarendon Press, 1933, σσ. 96-100), ἀλλὰ αὐτὸ δὲν συνοδεύτηκε ἀπὸ τὴ θεσμοθέτηση μιᾶς λαϊκῆς ἐξουσίας ὅπως στὴν Ἑλλάδα. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἡ ἐλληνικὴ ἐμπειρία δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ παρά μονάχα μὲ αὐτὴ τῶν νότιων Βαλκανίων (Γιουγκοσλαβία, Ἀλβανία). Μιὰ δεύτερη, κεφαλαιωδὴς διαφορά συνίσταται στό ὅτι στὴ Γαλλία τὸ νέο πνεῦμα τῆς ἐξέγερσης ἦταν ἡ ἄμεση συνέπεια τῶν μέτρων τῆς κυβέρνησης τοῦ Βισῦ καὶ ὁδήγησε στὴν ὑπέρβαση τοῦ προϋπάρχοντος πνεύματος τοῦ πολίτη (αὐτόθι, σσ. 233-245). Στὴν Ἑλλάδα, ὡστόσο, τὸ πνεῦμα αὐτὸ δὲν ὑπῆρξε ποτέ. Ἐπρόκειτο γιά κάτι νέο πού εἰσῆχθη ἀπὸ τὸ ΕΑΜ.

χικά γιατί ἡ ἔννοια αὐτή δέν ἦταν ἐσωτερικευμένη καί κατόπιν γιατί παράγεται σέ μιά ἐπαναστατική περίοδο. Ἡ ἐαμική ἔννοια τοῦ πολίτη ἐδραζόταν σέ μιά ἐξουσία ἐναλλακτική σέ σχέση μέ τήν κρατική, μιά ἐναλλακτική ἐξουσία πού ἦταν ἤδη μιά ζωντανή πραγματικότητα καί ὄχι ἕνας στόχος πρὸς ἐπίτευξη. Ἐκφράζει οἰκουμενικές ἀξίες ἀλλά ταυτόχρονα ἐσωματώνει ὀρισμένα στοιχεῖα τῆς παραδοσιακῆς κοινωνίας τῆς ἀλληλογνωριμίας, πού ἀναγορεύονται σέ θεμελιωτικές ἀρχές ἑνός νέου τύπου κράτους πού προσδοκοῦσαν μετά τήν ἀπελευθέρωση.

Τό νέο *habitus* τοῦ ΕΑΜ εἶναι ἀπότοκο κυρίως τῆς πρακτικῆς ἐμπειρίας τῶν ὀργάνων αὐτοδιαχείρισης στό ἐπίπεδο τοῦ χωριοῦ.¹⁰ Ἐν μέρει, ὅμως, εἶναι καί τό προϊόν τῆς παρέμβασης τοῦ ἴδιου τοῦ ΕΑΜ, τόσο σέ ἐπίπεδο ἡγεσίας σέ ἐθνική κλίμακα, ὅσο καί στό ἐπίπεδο τῶν τοπικῶν ἡγετῶν, γιά νά ἀντισταθμίσει τίς ἀνεξέλεγκτες ἀντιδράσεις πού προκλήθηκαν ἀπό τή δράση τῶν πρώτων ἀνταρτῶν. Πρόκειται, ἀπό τή μιά, γιά ἀντιστάσεις ὀρισμένων τοπικῶν ἰθνουσῶν ὁμάδων (πολλές ἀπό τίς ὁποῖες εἶναι ἀπόρροια τῆς κλέφτικης παράδοσης) στήν ἐξουσία τοῦ ΕΑΜ καί, ἀπό τήν ἄλλη, γιά μιά θεαματική ἀνάπτυξη ἑνός ἀσυγκράτητου ἐπαναστατικοῦ πνεύματος πού ἤθελε τήν παλιά κατάστασι πραγμάτων ὀριστικά τελειωμένη. Αὐτή ἡ ἐπιχείρησι διοχέτευσης γνώρισε κάποια ἐπιτυχία καί πέτυχε ἀσφαλῶς νά διασφαλίσει καί νά αὐξήσει τή νομιμοποίηση τῆς Ἀντίστασης. Δέν μπόρεσε, ὅμως, νά ὑπερβῆ τίς ἀντιστάσεις τῶν τοπικῶν ἰθνουσῶν ὁμάδων. Κατ' ἀρχάς, γιατί ἡ ἐξουσία τοῦ ΕΑΜ καί τό νέο *habitus* τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων πού τή συνόδευε ἀπειλοῦσαν, περισσότερο καί ἀπό τή «νέα τάξι τοῦ ἀντάρτικου», τά θεμέλια τῆς τοπικῆς τους ἐξουσίας. Κατά δεύτερο λόγο, διότι ὀρισμένοι ὑπεύθυνοι τοῦ ΕΑΜ καί ἰδιαίτερα τοῦ ΚΚΕ —πού ἦταν ἡ κυρίαρχη συνιστώσα του— ἦταν φορεῖς ἑνός ἀνησυχητικοῦ γιανωβίνικου *habitus*.

Τό γιανωβίνικο αὐτό πνεῦμα, πού διαμορφώθηκε μεταξύ τῶν παλαιῶν κομμουνιστῶν κατά τή διάρκεια πολλῶν χρόνων παρανομίας, διώξεων καί φυλακίσεων πρὶν ἀπό τόν Πόλεμο, θά ὀδηγήσει κατά τή διάρκεια τῆς Ἀντίστασης σέ ἀδιάλλακτες συμπεριφορές, περιλαμβανομένης καί μιᾶς καθαρῆς ἐπαναστατικῆς βίας ἀπέναντι στούς ἀντιπάλους τοῦ ΕΑΜ.¹¹ Ἰδιαίτερα λί-

10. Γιά μιά περιγραφή τῶν πρακτικῶν αὐτῶν, βλ. Μ. Mazower, *Inside Hitler's Greece*, ὁ.π., σσ. 269-277.

11. *Αὐτόθι*, σσ. 317-321.

γο πριν από την Άπελευθέρωση, ο γιακωβινισμός αυτός θα οδηγήσει σε πράξεις βίας, αναγνωρισμένες στη συνέχεια ως πράξεις «άνδρειας» (όπως αδικαιολόγητες συλλήψεις και εκτελέσεις). Φορείς του γιακωβινικού *habitus* δέν ήταν, όμως, μόνον οι κομμουνιστές. Έκδηλώνονταν και σε κάποιους αντάρτες όπως και σε κατοίκους όρισμένων χωριών, στα όποια οι κοινωνικές διαφέσεις ήταν έντονες. Τό φαινόμενο αυτό προκάλεσε πολλαπλές αντιδράσεις και στην Άντίσταση παρέμεινε, σε γενικές γραμμές, γκώρισμα τής μειοψηφίας —τουλάχιστον σ' αυτή τήν περιοχή.

Άναμφίβολα, ή αντίδραση, ήταν βιαϊότερη στις περιπτώσεις όπου τό γιακωβινικό *habitus* προσέκρουε στό κλέφτικο, τό όποιο άποζητούσε μία εκδίκηση γιά τήν ταπείνωση πού είχε ύποστεί. Η ανταπάντηση δέν μπορούσε νά είναι άμεση, καθώς ολόκληρη ή περιοχή τελούσε υπό τόν έλεγχο του ΕΑΜ. Έκδηλώθηκε, όμως, σε όλη της τή μεγαλοπρέπεια στη διάρκεια του Έμφυλίου. Στά χωριά, αυτός πού αντιτίθετο σε αυτές τις πρακτικές ήταν ό υπεύθυνος του ΕΑΜ ή ή συνέλευση των χωρικών. Σε αυτές τις περιπτώσεις έχουμε νά κάνουμε μέ μία σύγκρουση, ανάμεσα στό γιακωβινικό *habitus* και σε αυτό του ΕΑΜ. Στις στιγμές τής κρίσης οι προσωπικότητες-κλειδιά πού τό κύρος τους ήταν αναγνωρισμένο (ό ρόλος τους ως μεσολαθητών ήταν θεμελιακός) ήταν πού έκαναν συχνά νά γείρει ή πλάστιγγα προς μία θετική κατεύθυνση.

Θά κλείσουμε μέ κάποιες σκέψεις γιά τή μνήμη. Όταν οι κάτοικοι τής περιοχής, παλαιά μέλη του ΕΑΜ, ανακαλούν στη μνήμη τους τήν Άντίσταση, τή συσχετίζουν κυρίως μέ τό *habitus* του ΕΑΜ, ως έκφραση ενός πνεύματος του πολίτη θεμελιωμένο τόσο στό μή συγκρουσιακό *habitus* του χωριού και στις πολιτικές παραδόσεις τής δεκαετίας του '30 όσο και τις νέες αξίες και πρακτικές πού εισήγαγε τό ΕΑΜ. Αυτό τό *habitus* ενσάρκωνε τήν ιδέα τής κοινωνικής αλλαγής, τό μή, ύλοποιημένο σχέδιο μιάς άλλης κοινωνίας. Άντίθετα, τό κλέφτικο και τό γιακωβινικό *habitus* συνδέονται περισσότερο μέ τόν Έμφύλιο. Τό πρόταγμα γιά κοινωνική αλλαγή, πού διατήρησε όλη του τήν επικαιρότητα στό παρόν, δέν περιελάμβανε, στα μάτια τους, ούτε το ένα ούτε τό άλλο.